

Szeróvay Krisztina
Jogszociológiai Tanszék
Témavezető: Fleck Zoltán

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM JELLEMZŐI SZOCIOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

1. Bevezető

Jelen tanulmány négy nagy összefüggő, egymásból következő szerkezeti egység rövid bemutatásán keresztül próbálja érzékeltetni az információs társadalom által generált változások egy szeletét. Elsőként a digitális megosztottságról lesz szó. A második rész azok kultúrájáról szól, akik nem maradtak ki az információs társadalomból: az internet termelői és fogyasztói kultúrájáról, továbbá a magyarországi internetkultúra fejlődéséről. A harmadik rész a munka világának átalakulását elemzi, az önprogramozó munkaerő megjelenését, mely munkaerő egyik legfontosabb képessége vezet át a negyedik részhez. Ez a képesség az információk folyamatosan növekvő tömege közötti hatékony szűrés.

2. Digitális megosztottság

A digitális megosztottság („digital divide”) kifejezés először 1995-ben fordult elő.¹ A kifejezés lényege, hogy az infokommunikációs eszközökkel való ellátottság és az eszközökhöz való hozzáférés mentén a társadalom kettészakad. A problémakör alapvető kérdése az, hogy az infokommunikációs technológiák (IKT) vajon elősegítik-e a társadalom integrációját, csökkentik-e a társadalomban meglévő különbségeket, vagy ennek a fordítottja igaz, és növelik a megosztottságot. A digitális szakadék megfigyelésére irányuló kutatások felméri, hogy kik azok, akik hozzáférnek az IKT-hoz, és kik azok, akik kiszorulnak (felhasználók – nem felhasználók), majd a két csoport közötti különbségek okait és az ezekben végbemenő változásokat vizsgálják.

Molnár Szilárd² a digitális szakadék megjelenésének okait a következő pontokban foglalta össze: „1. *Gazdasági természetű okok*: például magas PC árak, nincs olyan hely, ahol ingyen vagy nagyon olcsón lehet Internetet használni, stb. 2. *Tár-*

¹Cliff STOLL: Silicon Snakeoil című könyvében

² MOLNÁR Szilárd: A digitális szakadék nemzetközi kutatásának eredményei. In: MTA Szociológiai Kutatóintézet, (2002b), http://www.socio.mta.hu/mszt/szeged/_molnarsz.htm (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)

sadalmi természetű okok: például eltérő iskolai végzettség, jövedelmi szint, lakóhely, stb. 3. *Kulturális, tudatosságbeli okok:* nincs rá szüksége, nem gondolja hasznosnak, nincs mintaadó réteg, stb. 4. *Tartalmi okok:* nincs öt érdeklő tartalom és/vagy szolgáltatás, nem érhető el az anyanyelvén szolgáltató webhely, elégtelen helyi információk, tartalmak.”

A digitális szakadéknak létezik egy olyanfajta csoportosítása, mely három kategóriába sorolja a megosztottságot *az IKT – eszközök terjedésének fázisai szerint*.³ 1. *Hozzáférési szakadék* – ez a korai digitális szakadék: a nem hozzáférő és hozzáférő között feszül. 2. *Használati szakadék* – ez az elsődleges digitális szakadék, mely a használó és a nem használó között húzódik. Ez a dinamikus terjedés szakasza. A hozzáférő, de ténylegesen nem használó a nem használók csoportjába kerül. Az nem tisztázott, hogy a használat pontosan mit takar, valamelyik vizsgálat havi, valamelyik heti egyszeri használatnál húzza meg a határvonalat. 3. *A használat minőségéből fakadó szakadék* – ez a másodlagos digitális szakadék, mely használó és használó között van, a használat minőségétől függően. Ez a telítődés szakasza, melyben a dinamikus növekedés először lassulni kezd, aztán teljesen leáll. Magyarország jelenleg még nem érte el ezt a szintet. Ebben a szakaszban is vannak olyanok, akik a hozzáférés hiánya miatt nem jutnak hozzá az IKT – eszközökhöz, de számuk elhanyagolható. Olyanok is vannak, akik bár hozzáférnének, tudatos döntés alapján nem használják. Magyarországon még nagyon sokan vannak azok, akik nem férnek hozzá, ám azok aránya is magas, akiknek a háztartásában van internethozzáférés, mégsem használják.⁴ Gondolok itt az idősekre és a fogyatékosokra. Csepeli György⁵ egyik előadásában kiemelte, hogy mely csoportokra kell fókuszálnia az információs technológiák elterjesztését célzó politikáknak ma, Magyarországon: „hátrányos helyzetű települések lakói, idősek, mozgáskorlátozottak, érzékszervi fogyatékosok, értelmi fogyatékosok, kisebbségek”.

Az Információs Társadalom- és Trendkutató Központ e-Befogadásról szóló 2008-as jelentése szerint a Magyarországon élő *négymillió 50 év feletti lakos 84 %-a egyáltalán nem használja az internetet.* „A hazai munkavállalók több mint 40 százaléka, míg a lakosság többsége, közel 60 %-a egyáltalán nem rendelkezik számítógépes ismeretekkel. Magyarország az újonnan csatlakozott tagállamok közül e tekintetben az utolsó helyet foglalta el 2005-ben”. Az Eurostat 2008-as adatai szerint a magyar nyugdíjasok 3 %-a vett részt számítógépes képzésen az elmúlt három évben. A probléma tehát abban foglalható össze, hogy *Magyarország idősödő*

³ PINTÉR Róbert: Konferencia-beszámoló: Digitális szakadék. In: <http://www.mtapti.hu/mszt/ittk/pinter.htm> (A kutatás ideje: 2009. 03. 14.)

⁴ Az ITTK e-Befogadás jelentéséből kiderül, hogy az 50 évesnél idősebbek körében az internet nem használatának fő okai a következők: „nincs rá szüksége” (36 %), „nem érdeklő” (23 %), „nincsen számítógépe/terminálja” (14 %), tehát az okok több mint a fele (59 %) kognitív (és nem materiális) gátként értékelhető

⁵ CSEPELI György: Az információs társadalom Magyarországon 2007-2010. In: http://www.csepeli.hu/prezentaciok/csepeli_infotars_mo_2007_2010.pdf (A kutatás ideje: 2010. 03. 14.)

társadalom, ráadásul az előregedési spirál mellett egy másik tényező is rontja hazánk statisztikáit az IKT-eszközök használatában: nagyon magas a munkavállalási korú inaktívak aránya (például rokkantnyugdíjas, karkedvezményes nyugdíjas, a magyarországi 55-64 éves korcsoportnak csak az egyharmada dolgozik). Az ITTK 2008-as jelentése kiemeli: „Magyarország információs társadalmából az idősebb generáció szinte teljes mértékben ki van zárva, aminek következtében *sajátosan kettős társadalomkép* rajzolódott ki az utóbbi években. Egyrészt megtalálható az a réteg, amelyik szinte minden mutatójában az európai átlagértékeknek megfelelően teljesít mind az infrastrukturális ellátottság, mind a használat, mind az attitűdök terén. (...) Másrészt azonban igen jellemző hazánkra a másik végletbe tartozók, az információs társadalmat elutasító, a kihívásokra közömbösséggel reagálók magas aránya is.” Az Európai Unió is foglalkozik a problémával. A *Rigai Nyilatkozat*⁶ keretében a tagállamok állást foglaltak a digitális szakadék csökkentésének szükségessége mellett. A fő célkitűzés: meg kell felelni⁷ a leszakadással fenyegetett csoportok (például: idősek, munkanélküliek, fogyatékkal élők) és a többségi társadalom között kialakuló digitális szakadékot.⁸

Manuel Castells szerint⁹ a *multimedialitás mentén* is két részre fog szakadni a társadalom: lesznek, akik a médiával aktív kölcsönhatásba kerülnek, önállóan képesek kihasználni az interakciós lehetőségeket (a digitális televíziózásban ilyenek például a video on demand (VOD) és az elektronikus programkalauz (EPG); de ide tartozik minden interneten közvetített tartalom fogyasztása is), és lesznek azok, akiket a média irányít a standard tömegtájékoztatási eszközök útján. Azt, hogy ki melyik csoportba tartozik/fog tartozni, a kulturális és műveltségi különbségek, az ország, a társadalmi osztály és az etnikum határozzák meg. Ennek az a fontos velejárója, hogy *a tömegtelevízió uniformizáló kulturális hatalmát felváltja egy társadalmilag rétegelt differenciálódás*. A következő részben az internet kultúrájáról lesz szó, elsőként az internet termelő felhasználói kultúrájának négyrétegű szerkezetéről.

⁶ <http://einclusion.hu/2007-09-14/rigai-nyilatkozat/>

⁷ A digitális megosztottság megszüntetésére sok megoldás kínálkozik, ezek exemplifikatív listája a következő infrastruktúra fejlesztését célzó projektek; fizikai hozzáférést biztosító szolgáltatás (számítógép, hardver); továbbképzési programok; telecentrumok (pl. Magyarországon a TeleHázak); iskolai számítógépparkot fejlesztő és távoktatást támogató programok; információs adatbázisok, hasznos tartalmak létrehozása; e-kormányzat kiépítése, közérdekű információk elérhetővé tétele; az elektronikus kereskedelem támogatása; az e-egészségügy online kiépítése; mezőgazdasággal kapcsolatos információk elérhetővé tétele, rurális régiók fejlesztése; az IKT egyéb területeken való alkalmazása

⁸ GYENGE Zsolt: Digitális szakadék. 2009. In: http://ktnye.akti.hu/index.php/Digit_%C3%A1llis_szakad%C3%A9k (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)

⁹ CASTELLS, Manuel: Az információ kora I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2005, 488. o.

3. Internetkultúra

Manuel Castells¹⁰ az internet kultúrájának vizsgálatakor különbséget tesz *termelő felhasználók és fogyasztó felhasználók* között. Előbbiek azok, akiknek tevékenysége, internethasználata közvetlenül visszahat a világháló közegére és technikai állapotára, utóbbiak pedig a rendszer alkalmazói és befogadói, akiknek működése nem érinti közvetlenül az internet fejlődését.

3.1 Az internetkultúra termelő felhasználói oldala

Az internet kultúráját a termelő felhasználók oldaláról egy négyrétegű szerkezetre lehet felosztani: van a techno-meritokrata kultúra, a hackerkultúra, a virtuális közösségformálók kultúrája és a vállalkozói kultúra. Ezek a rétegek több ponton kapcsolódnak és hierarchikusan egymásra épülnek, önmagában egyik sem tudna érvényesülni. Castells kiemeli, hogy ezek a kulturális rétegek és a műszaki fejlődés közvetlen kapcsolatban állnak, és ennek az összekapcsolódásnak a legfontosabb tényezője a nyílt forráskódú szoftver, mely lehetővé teszi a műszaki újítások emelkedő spirálját és a tudás szabad áramlását.

A technoelit: ez a réteg a műszakilag képzettek közösségéből áll, gyökerei az egyetemeken és a kutatóintézetekben találhatóak. A számítógépek hálózatba szervezésével járultak hozzá az internet fejlődéséhez, céljuk egy olyan elektronikus kommunikációs rendszer működtetése, mely kapcsolatokat teremt globális szinten. A techno-meritokrata kultúrában a műszaki felfedezés (főként szoftverek gyártása) a legfőbb érték. Az érték abban mérhető, hogy mennyivel járult hozzá a hálózatok vagy operációs rendszerek fejlődéséhez, nem maga a tudás számít, hanem a gyakorlati hasznosíthatóság. Egy konkrét újítás jelentőségét a csoport tagjai ítélik meg, az, hogy ki válhat a csoport tagjává, az internet fejlődésének előmozdításában megnyilvánuló egyéni hozzájárulástól függ. A projekteket mindig egy nagy tekintélyű, szakmailag elismert személy vezeti, akit azonban kötnek a közösség etikai szabályai, így az irányítása alatt álló erőforrásokat nem használhatja fel magán-célra. Az értékteremtő folyamat legfontosabb jellemzője a kommunikációs nyitottság, a forráskódok, elért eredmények megosztása. Ez teszi lehetővé, hogy kompetitív attitűd helyett a közös intellektuális produktivitás jellemezze ezeket a közösségeket. Az internet történetileg ilyen csoportok működésében gyökerezik, az itt keletkezett értékek és ismeretek áramlottak át a hackerkultúrába.

*A hackerkultúra:*¹¹ a hackerkultúra egyrészt a műszaki újítások egyik forrása, másrészt – ahogy Castells írja: „hidat képez a techno-meritokratikus kultúrából eredő

¹⁰ CASTELLS: *Az Internet-galaxis: gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról*. Network TwentyOne, Budapest, 2002, 45-71. o.

¹¹ A Szerző által a hackerkultúrára jellemzőként meghatározott specifikációk, amelyek a szabad forráskódok nyilvánosságra hozatalára és azok módosíthatóságára, valamint a hálózatos szerveződésre utalnak, az információtechnológia irodalmában nem csak a hackereket, hanem az inter-

tudás meg az internetet a nagyközönséghez eljuttató vállalkozói folyamatok között.”¹² Előjáróban szükséges megjegyezni, hogy hackeren itt nem a média által megjelenített szórakozásból rendszereket feltörő, „rendbontó” egyének értendők. A hackerkultúra két fő jellemzője a következő: 1. mindenféle intézményi keretektől mentes kreatív programozás, melynek során 2. az egymással hálózatba kötött számítógépeken keresztül online tartanak kapcsolatot. A hackerek a teljesítményük fokozása érdekében közösségekbe szerveződve alakítgatják a nyitott forráskódokat, a csoport tagjainak értékelése és kritikai észrevételei segítségével a fejlesztés hatékonysága nő. Mivel ez a kultúra nem intézmények körül épült ki, az elért eredmények jutalma a többi tag általi megbecsülés (azon túl, hogy az alkotás belső öröme is ezen kultúra sajátossága). A hackerkultúra fő elve az, hogy a szoftverekre vonatkozó információk szabadon hozzáférhetők, és a forráskód szabadon módosítható. Jellemzője még ennek a kultúrának, hogy globális és virtuális, a tagok általában csak internetes nevükön ismerik egymást. Ez a fajta kötetlenség és virtualitás különbözteti meg a hackerkultúrát az egyetemeken, kutatóintézetekben szerveződő techno-meritokrata közösségektől.

A virtuális közösségformálók kultúrája: az előbbi két réteg az internet műszaki fejlesztésében játszik jelentős szerepet. A virtuális közösségformálók kultúrájának gyökerei a számítógéphálózatok olyan első felhasználói között találhatóak, akik egyfajta értékrendet is közvetítettek a felhasználók számára. Kialakították a hálózati társas érintkezés formáit: az emailt, a levelezőlistákat, a chatet, az online játékokat. A fejlesztők között voltak műszakilag képzettek is, a hackerkultúra egyes elemei is részt vettek a folyamatban. Később, az internet robbanásszerű elterjedésével technikailag képzetlenebb felhasználók tömegei kezdték el formálni a világhálót. Tehát a hackerkultúra biztosította az internet technikai alapjait, míg a virtuális közösségformálók kultúrája teremtette meg az internet társadalmi formáját és felhasználási módjait. Jellemzője ennek a kultúrának a diverzitás, mindenféle társadalmi mozgalom megjelenik a világhálón, nem mutatható ki a hackerkultúráéhoz hasonló koherens értékrend. Mégis található két lényeges kulturális vonás, amiben ezek a közösségek hasonlítanak: az első egy horizontális tényező, a szabad kommunikáció jelentősége. Ezek a közösségek egy globális, virtuális térben működő szólásszabadságot jelenítenek meg. A második a szabad hálózatformálás lehetősége, az egyének szabadon kapcsolódhatnak a világhálón megjelenő eszmékhez,

netes közösség nagy részét általában jellemzik, tehát ily módon nem különítik el a hackereket a hivatásszerűen programozással vagy szoftverfejlesztéssel foglalkozók közösségétől, vagyis *a professzionális működtetőktől és felhasználóktól*. A továbbiakban a hacker kifejezés tehát nem fedí annak hétköznapi értelmezését, szélesebb kört ölel fel, amely kört nem jellemzi a mindenkori hatalommal szembeni fellépés, inkább a technikai innováció iránti elkötelezettség, az olcsó, egyszerű és szellemes technikai megoldásokra törekvés. A hacker eredeti jelentése ugyanis a kiválóan képzett és eredeti ötletekkel rendelkező fejlesztő. (A *Szerkesztő* megjegyzése)

¹² CASTELLS: i.m. (2002) 50. o.

közösségekhez, de ha nem találnak olyat, amivel azonosulni tudnak, létrehozhatják a saját hálózatukat.

A vállalkozók kultúrája: ahhoz, hogy az internetből, egyetemeken és szakemberek közösségeiben működő hálózatból tömegtermék lehessen, szükség volt az üzleti vállalkozásokra. Az internet az új gazdaság kialakulásának fő tényezője, az új üzleti szabályok, termelési és vezetési eljárások kialakulásának fontos eszköze. Az internetes gazdaság fő hajtóereje nem a tőke, hanem az újítás volt, ugyanis az újítók jelentős bevételekhez jutottak az új eljárásoknak köszönhetően, míg a többi vállalkozásnál ezen újítás hiánya bevételkiesést okozott. Ezek a vállalkozók keveset kockáztattak, minimális induló tőkéből, „garázsból” indultak. Ennek a kultúrának a fő elve az ötletek, szellemi energiák pénzkereseti forrássá való áttranszformálási lehetősége. Az ötleteket kockázati tőkebefektetőknek adták el, majd részvénytársasági formában működtek. Ezek a vállalkozók a jövőt adják el, bízva technológiájuk sikerében. E kultúrában a legfőbb érték a technikai know-how pénzzé tétele, méghozzá minél nagyobb mennyiségű pénzzé minél rövidebb idő alatt. Az internetes vállalkozás a technikai újító és a befektető szimbióta kapcsolata. A vállalkozói kultúra a munkamánia kultúrája is, azonban az alkotótevékenység jutalma egy külső forrás, a pénz (ellentétben például a hackerkultúrával). Az internetes vállalkozók mind a tőkét, mind az anyagi termelést az ötletek, újítások függvényévé teszik, tevékenységük inkább teremtő, mint üzleti.

Az internet fejlődését meghatározó négy réteg a következőképp *kapcsolódik egymásba*. A kulturális konstrukció tetején a techno-meritokrata kultúra áll, mely a világhálóhoz szükséges műszaki és tudományos tudás egyik fő motorja. A hackerkultúra egy olyan közösséget formál, mely mindenféle hatalomtól függetlenül, szabadon alakítja a technikát. A hálózatok kiterjedése online hálózatok kialakulásához vezetett, melyek egyrészt virtuálisan leképezik a társadalmat, másrészt társadalmilag hasznossá tették az internetet. Az internetes vállalkozók műszaki újításaikkal kialakítottak egy pénzközpontú vállalkozási kultúrát, melynek mintegy melléktermékeként elterjesztették és széleskörű felhasználási lehetőségekkel látták el az internetet.

3.2 Az internetkultúra fogyasztó felhasználói oldala

Jelen tanulmány keretein messze túlmutatna az internet fogyasztói kultúrájának részletes elemzése. Az alábbiakban Castells *egyidejűség és időtlenség kultúrájára* vonatkozó elméletét mutatom be, mely kapcsolódik a már említett multimedialitás mentén bekövetkező társadalmi kettészakadáshoz.

Castells szerint¹³ az információs társadalom viszonyai létrehozzák az egyidejűség és az időtlenség kultúráját. Többé már nem számítanak a távolságok, a világ másik részén zajló események is percről percre követhetők,¹⁴ ráadásul az elektronikus

¹³ CASTELLS: i.m. (2005) 590. o.

¹⁴ LOSONCZ Alpár erről Paul Virillo nyomán a következőket írja: „A gyorsaság, az informatikai forradalom, a szimuláció, mint az energia utolsó formája tehát megfosztja minden fontosságától a

kommunikáció valós idejű interakciókat keletkeztet az egymástól akár fizikailag több ezer kilométerre lévő emberek között. A multimedialitás hatására az idősíkok összekeverednek a kommunikációs csatornában, a nézők interaktív szolgáltatások segítségével maguknak válogathatják össze, amit látni szeretnének épp, nincs egy megadott sorrendiség, kezdet vagy vég, amely határok között a tartalmakat közvetítik a közönség felé. Az újfajta médiák időtlensége alapvetően befolyásolja az információs korban született generációk gondolkodását.¹⁵ Az oktatás, a szórakoztatóipar, a reklámpiac, a média a céljai elérése érdekében szabadon válogatja össze az üzeneteit, azokat a saját érdekeit megjelenítő szekvenciában közli, ezáltal az emberi kultúra termékei tagolatlanul, racionális sorrend nélkül rendeződnek el. Annak, hogy az információs korban a fogyasztó választja ki a szükségleteinek megfelelő információkat, az a következménye, hogy az események elvesztik kronológikus ritmusukat, olyan időbeliségben jelennek meg, melyet a felhasználás társadalmi kontextusa határoz meg. Ahogy Castells írja: „Kialakul tehát az örökkévalóság és ugyanakkor az ideiglenesség kultúrája: az örökkévalóságé, mivel előre és visszafelé egyaránt szabadon mozog a kulturális kifejeződések egész időbeli folyamatában, és egyúttal az ideiglenességé, mert minden egyes elrendeződés, minden speciális szekvencia attól a céltől és attól a kontextustól függ, amelyben bármely kulturális produktum létrejön. Nem körkörösön önmagába záruló kultúrában, hanem a kulturális kifejeződések időben differenciálatlan univerzumában találjuk magunkat.”¹⁶ A következőkben a magyarországi internetkultúra fejlődését mutatom be az ITTK 2007-es jelentésében írtak alapján.

3.3 A magyar internetkultúra korszakai

Az 1995 előtti korszak az első fejlődési lépcső („a hőskorszak”): ekkor még az internet-használat szubkultúrájának tekinthető, csak a mérnökök és az erre szakosodott specialisták tudták működtetni. A használat során nem a funkcionalitás volt előtérben, hanem még a csatlakozás maga is kihívást jelentett. 1991-ben került bejegyzésre az első magyar (.hu) domainnév. Érdekesség: az egyik első magyar oldal, a www.hix.hu még ma is elérhető.¹⁷ Nem húzható éles korszakhatár, a korábbitól eltérő, más minőséget az mutatja, hogy a működtetésről a hangsúly fokozatosan átkerül az eszközként való használatra. Ennek egyik oka a felhasználók számának növekedése.

A második szakasz 1995-től 2000-ig tart. Ebben az időben kezdi meg működését az első internetes portál, az Internetto (mely 1999-ben szűnt meg, a teljes szerkesztőgárda felmondott, és létrehozta az Indexet). Érdekességként megemlítem, hogy 1998-ban naponta 8000-en keresték fel az Internettot, mely ezzel az egyik

tértapasztalatot, s mozdulatlanságra, azaz az elektronikai géphez való rögzültségre, egyfajta egzisztenciális inerciára kárhoztat bennünket.”

¹⁵ Erre a tanulmány negyedik részében még visszatérek

¹⁶ CASTELLS: i.m. (2005) 590. o.

¹⁷ A legrégebbi bejegyzett domain a világon a symbolics.com, 1985. március 15-én regisztrálták

leglátogatottabb portál volt akkoriban, míg az Index.hu oldal egyedi letöltéseinek száma 2007-ben átlagosan több mint félmillió volt. A korszak jellegzetessége, hogy az online tartalmak főként az offline elemek digitalizálásával jönnek létre. Ezt jeleníti meg a Magyar Elektronikus Könyvtár nevű weboldal is, mely önkéntes kezdeményezésből a magyar nyelvű kultúra egyik legjelentősebb internetes lelőhelye lett. „1996 és 2002 között – nagyon sok ember önkéntes munkájának és néhány intézmény támogatásának köszönhetően – több mint 4 ezer darabra nőtt a könyvtár állománya, havi 60-70 ezerre a látogatóinak száma...”¹⁸ Az internet további jellemzői a korszakban: egyre többen használják, az információkeresés mellett a szórakozási célú felhasználás is terjed, de még drága és lassú. Ennek eredménye az úgynevezett éjféli utáni internetkultúra: éjféli után olcsóbb volt a telefonvonalon keresztül internetezni.

1997-ben indul az első ingyenes magyar levelezőszolgáltatás, a Freemail. Néhány adat: 2002 júniusában egymillió, 2007 februárjában hárommillió regisztrált postafiókkal rendelkeztek; kezdetben 9 gigabájtos winchesteren tárolták a leveleket, 2007-ben már 68 ezer gigabájtra volt szükség. Jellemző a korszakra az elektronikus hírlevelek elterjedése. Ebben az időszakban indult el (1999. május) a Startlap is, mely egy tematikus linkgyűjtemény, aminek bárki a szerkesztőjévé válhat. 2001 év végére létrejött az 500. lap.hu, 2007 év végén pedig több mint 6000 tematikus oldal létezett. 2007 februárjában fordult elő első alkalommal, hogy egy nap alatt több mint egymillió egyedi felhasználó töltötte le a Startlapot. Mára már több mint 7500 oldal létezik, 2100-nál is több szerkesztő munkájának eredményeként. További jelentős adat a korszakból: az internethozzáféréssel rendelkezők száma 1999-ben érte el az egymilliót.

A harmadik korszak *2000-2004-ig* tart. Jellemzője, hogy az internethasználat továbbra is dinamikusan terjed, köszönhetően annak is, hogy ára fokozatosan csökken, a szélessávú hozzáféréssel rendelkező háztartások száma pedig nő. Emellett az interneten kívül más infokommunikációs technológiák is tömegtermékké válnak, például a nyomtatók, szkennerek, digitális fényképezőgépek. A mobiltelefon-penetráció is nő, népszerűségét annak is köszönheti, hogy a telefonáláson kívül egyéb funkciókat is kínál (például játékok, fényképezőgép stb.). Az internethasználók aránya jelentősen nő a népességen belül, az arányok átrendeződése figyelhető meg: egy szubkultúra eszközéből tömegtermékké válik az internet. 2003-ban már nem a munkahelyről, hanem otthonról interneteznek többen.

Az ötödik korszak *2004-ben* kezdődött, és még ma is tart. Jellemzője a szélessávú felhasználók számának dinamikus emelkedése. A Nemzeti Hírközlési Hatóság felmérése szerint 2009 márciusában majdnem négyszázezer volt a szélessávú előfizetők száma. A korszak jellegzetes oldala az iwiw, mely egy közösségi oldal. Működését 2002-ben kezdte meg, 2006 óta az egyik látogatottabb magyar weboldal (jelenleg – 2010. március 28-án – a Google az első, az iwiw a második¹⁹). Megem-

¹⁸ <http://mek.oszk.hu/html/tortenet.html>

¹⁹ <http://www.alexacom.com/topsites/countries/hu>

lítező még a Wikipedia online enciklopédia magyar nyelvű változata, mely jelenleg (2010. március 28-án) 157.991 szócikket tartalmaz (2009. december vége óta több mint 7000 darab szócikk keletkezett), jelenleg nagyjából 300 aktív szerkesztővel rendelkezik.²⁰ [Összehasonlításképpen: az angol nyelvű Wikipédia szócikkeinek száma jelenleg (2010. március 28-án): 3.234.769.]. Az ITTK 2007-es jelentése az internet növekvő jelentőségét így foglalja össze: „Az internet terjedése a sávszélesség növekedésével, és a felhasználók számának gyarapodásával egyre több hagyományos intézmény és terület számára jelent óriási kihívást, a sajtó, a posta, a könyvkiadás és kölcsönzés, a rádió, a televízió, a zene- és filmipar is egyre inkább az internet hatása alá kerül.” Az iwiw mellett egyre jelentősebbé válik a Facebook nevű közösségi oldal is, a magyarországi felhasználók száma 2010 márciusában érte el az egymillió főt.

Az internetkultúra részeként említést teszek a *.hu domainek számának emelkedéséről*, mely annak a jele, hogy egyre több magán- és jogi személy, illetve szolgáltatás jelenik meg az interneten. A jelentésben szereplő adatok szerint a .hu domain nevek száma 2001 januárjában érte el az ötvenezretet, 2003. év közepén a százezret, 2007 januárjában pedig a háromszázezret. A legfrissebb adatok szerint 2010 januárjában majdnem félmillió .hu domain létezik. A magyarországi internetkultúra fejlődéséből is látható a változások gyorsasága, az információs társadalomban élő és dolgozó munkaerőnek adaptálódnia kell az új viszonyokhoz. Erről szól a következő fejezet.

4. A munka világának változása az információs társadalomban

Tekintettel az információs társadalomban végbemenő folyamatos, gyors változásra, a munkaerőnek nem elég képzettnek, hanem önállóan és folyamatos fejlődésre képesnek is kell lennie. Castells szerint²¹ az *önprogramozó munkásoknak* először tanulni kell megtanulniuk, a változó körülmények között a megszerzett tudás folyamatosan (és egyre gyorsuló ütemben) avul, ezért egy egész életpályán átívelő, folyamatos tanulási folyamatot kell működtetni. Ahogy Webster fogalmaz: „A specifikus képességek kevésbé fontosak ezen emberek számára, mint az alkalmazkodás képessége. Ez a lényeg: ők „önprogramozottak”, képesek kiképezni és átképezni magukat, amikor csak szükséges. Ez a képesség teszi őket különösen alkalmassá a túlélésre az információs kapitalizmusnak ebben a gyors tempójú és ijesztően „flexibilis” világában.”²²

²⁰ A magyar nyelvű Wikipédia történetéről részletesebben itt: http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Wikip_%C3_%A9dia

²¹ CASTELLS: i.m. (2002)

²²Saját fordítás. Forrás: WEBSTER Frank: Theories of The Information Society: Network Society: CASTELLS: i.m. (2006) 98-123. o.

Nemcsak a munkaerő, az *internetes vállalkozás* is új formát ölt az új gazdaság üzleti környezetében. Az internetes cégekre egy olyanfajta hierarchia jellemző, mely a vezetők és a dolgozók, részlegek és szintek közötti interakcióra és csapatmunkára épül. A vállalkozás sikerének kulcsa a tehetséges munkaerő alkalmazása. Az információs társadalomban a munka további jellemzője, hogy individualizálódik, eltűnik a kollektív identitás. A termelési rendszer földrajzilag megosztott, a csapatmunkára, a hálózatokra és alvállalkozókra épül, összerosódik a tulajdonos és a termelő. A Szilícium-völgyben szokásos gyakorlat, hogy a dolgozók részvényt kapnak a cégből, így részesülnek az elért eredményből, a cég társtulajdonosaivá válnak. Ugyanakkor a Szilícium-völgyben dolgozók heti átlag munkaideje hatvanöt óra. Sajátos formák az *internetes kisvállalkozások*, melyek kis tőkebefektetéssel, saját termelési eszközökkel indulnak (van egy saját számítógép, egy mobiltelefon, egy székhely, ami lehet egy szoba a lakásukban, és a fő érték, a tudásuk és a tehetségük.) Az új gazdaságban, az e-business világában egyre több cég ismeri fel az önprogramozó munkaerő jelentőségét, ezen munkaerő egyik jelentős forrása a diplomás nők növekvő száma. A másik jelentős forrás az USA-ban a bevándorlás, a magasán képzett munkaerőnek speciális vízumot biztosítanak (gyakran ezek a bevándorlók a későbbiekben saját céget alapítanak, például a '90-es években a Szilícium-völgyben újonnan létrehozott vállalatok 30 %-ának volt kínai vagy indiai igazgatója). További forrás, hogy az online foglalkoztatásnak köszönhetően a munkaerő akár saját országából is dolgozhat a vállalatnak.

Az önprogramozó munkások mellett megtalálhatók a Castells által *generikus vagy hagyományos munkásnak* nevezett munkások. A generikus munkaerő jellemzője, hogy nem képes rugalmasságra, arra, hogy folyamatosan újabb ismereteket sajátítson el, és nem elég önálló. Ezek a munkások gépekkel helyettesíthetőek. A generikus munkás is hasznos társadalmilag, nem feltétlenül képzetlen, és sokszor nem személyes tulajdonságaiból, hanem a társadalmi (vagy személyes) tőkebefektetés hiányából adódóan ragad meg ezen a szinten. Castells a biztonsági örököt hozza fel példának. Ez a szakma egyre elterjedtebb, végzéséhez főiskolai szintű képzésre lenne szükség, fegyverviselési, harcászati, pszichológiai és egyéb ismeretek mélyreható elsajátítására. Azonban a társadalom nem értékeli annyira ezt a munkakört, hogy komolyabb képzést társítson mellé, így fizetésben, kiképzésben is alacsonyabb szintű ez a munka, az állásokat alacsonyabb képességűekkel töltik fel. Az információs társadalom kiterjedésével az a tendencia érvényesül, hogy egyre több embernek kell önprogramozó munkássá válnia, és felvennie a rugalmassághoz és az egész életen át tartó tanuláshoz szükséges attitűdöket. A munka átalakulásának folyamatáról Castells a következőket írja: „Ahogy a tudás és az információ szétterjed a társadalomban és a világon, a teljes munkaerőnek önprogramozóvá lehet és kell válnia. Amíg azonban a társadalmi intézmények, az üzleti szempontok és az egyenlőtlenséggel kapcsolatban megrögzött szokások nem ilyen irányban változnak, az általános munkaerő továbbra is szükséges mennyiséggel, nem pedig

konkrét minőséggel járul hozzá az elektronikus gazdaság termelékenységeinek innovációjához.”²³

Jellemző az információs társadalom munkaviszonyaira a *rugalmas foglalkoztatás*. Az egész karriert egy munkahelyen belül építés eltűnőben van, csak az erősen szabályozott munkaerőpiacokon és a közsférában található meg. Az információs gazdaság fő foglalkoztatási modellje az önfoglalkoztatás, a részmunkaidő, az alvállalkozás és a független tanácsadás. Ez a foglalkoztatási struktúra mind az önprogramozó, mind a hagyományos munkaerőre vonatkozik. A különbség abban áll, hogy előbbi teljes mértékben adaptálódni tud ezekhez a viszonyokhoz, sőt ki is tudja használni őket,²⁴ míg utóbbiak létbiztonsága igencsak kétségessé válhat. Az e-businessből az egész munkaerőpiacra kigyűrűzik ez az előbbieken ismertetett foglalkoztatási gyakorlat, mely alapjaiban alakítja át a társadalom szerkezetét. [A foglalkoztatási modellek elterjedtségéből is látszik, hogy Magyarországon az információs társadalom még csak kialakulóban van: az ITTK e-Befogadás 2008-as Jelentésében az található, hogy nálunk szinte nem is létezik részmunkaidős foglalkoztatás, csak a munkavállalók 4 %-a dolgozik ilyen keretek között (ez az arány az EU-ban 18 %)].

Szalai Erzsébet kiemeli,²⁵ hogy a munka világa abban a tekintetben is változott, hogy a munkaerő nagy része nem érintkezik a fizikai folyamatokkal, hanem a termelés szellemi előkészítésében, a termelést övező szolgáltatásokban és a vevőkkel való kapcsolattartásban dolgoznak. Az ilyen munkaerő két fő jellemzője Szalai szerint is a foglalkoztatás időleges, bizonytalan jellege, és a vállalatához való laza kapcsolódás.

A munka világának megváltozása összességében *növekvő társadalmi egyenlőtlenséghez és polarizációhoz vezet*, mind a társadalmi ranglétra tetején, mind az alján található csoportja növekszik. Castells szerint ezt három tényező okozza: „a) alapvetően elkülönül az önprogramozható, rendkívül termelékeny munkaerő a generikus, nélkülözhető munkaerőtől; b) a munkaerő individualizációja, ami aláássa a kollektív szerveződését, ily módon sorsára hagyva a munkaerő leggyengébb részét; és c) a munkaerő individualizációja, a gazdaság globalizációja és az állam delegitimizációja nyomán a jóléti állam fokozatos hanyatlása, eltávolítva a biztonsági hálót azok alól, akik egyénileg nem tudnak boldogulni.”²⁶ Az információs társadalomból kimaradók válságok sorát kénytelenek majd átvészelni, alkalmi állások között vándorolnak, nincs mindig munkájuk, elvesztik a hitelképességüket stb. Ezek a válságok a társadalmi kirekesztés lefelé mutató spirálját hozzák létre,

²³ CASTELLS: i.m. (2002) 103-104. o.

²⁴ Erről SZALAI Erzsébet (2006) – Laky Teréz kutatásai alapján – a következőket írja: „...az OECD-országokban a feltételes foglalkoztatottaknak csupán 20 százaléka éli meg helyzetét kiszolgáltatottságként. A többség – bár kollektív védelme gyengül – egyéni manőverezési lehetőségeinek kiszélesedéseként értékeli megváltozott helyzetét.”

²⁵ SZALAI: i.m.

²⁶ CASTELLS: i.m. (2007) 427. o.

ezt nevezi Castells az információs társadalom „fekete lyukainak”. Castells²⁷ felvázol egy pesszimista jövőképet: ha a társadalmi juttatások számítását nem módosítják, a munkaerő tudásának felgyorsult elavulása ledöntheti a társadalmi szolidaritás intézményeit, létrehozza a korosztályok közötti háborút.

Thomas Hylland Eriksen²⁸ az *önprogramozó munka negatív oldalait* is elemezte. A munka világa ugyan rugalmassá válik, de egyszerre elveszi a biztonságot is. Az információs kor munkásai nagyobb stresszben élnek, fiatalon kiégnek, és antidepresszánsokat alkalmaznak hangulatuk javításához (Eriksen idéz egy statisztikát: az USA-ban a pszichoaktív gyógyszerekről felírt receptek száma 1988-ban 131 millió volt, míg 1998-ban 233 millió.²⁹) Az információs társadalom népbetegsége egy abból az érzésből fakadó depresszió, hogy nem tudunk eleget teljesíteni. A másik probléma, hogy – ahogy Eriksen fogalmaz – „Eltűnik a munka és a szabadidő közötti választóvonal.”³⁰ Egyre többen élnek úgy, hogy sohasem teljesen szabadok, egyre több munkahely várja el dolgozóitól a teljes elérhetőséget, és ez az elvárás tovább gyűrűzik, mert egyik vállalat sem akar lemaradni. A vállalati struktúra átalakulásának negatív mellékhatásai például a következők: mind a cégek, mind az alkalmazottak sokkal sebezhetőbbek; kiszorulnak a nem megfelelő személyiségjegyekkel rendelkezők, de ami a legfontosabb: elvész az összefüggés. Eriksen megfogalmazásában: „Korunknak nincs iránya, és semmilyen történelmi tudatossága, mert minden figyelem arra irányul, ami itt és most történik.”³¹ Sokan mondogatják, hogy „majd ha letettem ezt a vizsgát/befejeződött ez a projekt stb., többet foglalkozom a sporttal/családdal stb.”, a munka elfoglalja a szabadidő idősíkját, és valójában ez a „majd” soha nem következik el. Különösen a családi élet sínyli meg az újfajta munkát, mivel nagyon időigényes. Eriksen szerint „az új munkafelfogás azt is eredményezte, hogy a családi élet maradék kategória lett, egyfajta időkészlet, amit annak megfelelően lehet feltölteni, avagy kiüríteni, hogy az embernek milyen más elfoglaltsága akad.”³² A munkahelyek éppen a családi élet problematikussága miatt preferálják az egyedülállókat, gyermekteleneket. Az önprogramozó munkaerő egy további fontos képessége már átvezet a tanulmány következő részéhez.

5. Információ-túlkínálat – szűrőképesség:

Információk tömege található meg az interneten. Az információs társadalom nem működhet hatékonyan olyan munkaerő nélkül, aki képes mind műszakilag, mind tartalmilag eligazodni az információk között, a konkrét feladatához, munkafolya-

²⁷ CASTELLS: i.m. (2005) 569. o.

²⁸ ERIKSEN, T. H.: A pillanat zsarnoksága. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009)

²⁹ ERIKSEN: i.m. 172. o.

³⁰ ERIKSEN: i.m. 173. o.

³¹ ERIKSEN: i.m. 176. o.

³² ERIKSEN: i.m. 179. o.

matához igazítva a kiválógatott információkat. Az oktatásban és az internetes munkában, az internet alapú gazdaságban ki kell fejleszteni egy olyan tanulási képességet, mely a lexikális adatok bemagolása helyett arra helyezi a hangsúlyt, hogy hogyan lehet a hálózaton a szükséges információt megtalálni, majd azt feldolgozni és a konkrét feladathoz igazítva felhasználni. A jövőben tehát fontos lenne az, hogy az iskolák megtanítsák ezt a szemléletet, beépítsék az újfajta tanulási készségeket. Ebben az aspektusban az oktatási rendszer is növelheti és újra is termelheti a digitális megosztottságot: a szegényebb és a kevésbé képzett családok gyerekei technikailag és tanulási módszerekben is fejlett iskolákba fognak járni. Emellett Castells megjegyzi, hogy: „A differenciált tanulási kapacitás viszonylag hasonló intellektuális és érzelmi feltételek között a család kulturális és iskolázottsági szintjével arányos. Ha ezek az irányzatok korrekciós intézkedések híján tovább erősödnek, az internet felhasználása mind az iskolában, mind a munkában felnagyíthatja az osztály-, műveltségi, nemi és etnikai hovatartozásból eredő társadalmi különbségeket. Talán ez válik az internetkorszak hajnalán kibontakozó digitális megosztottság legalapvetőbb dimenziójává.”³³

Az információk tömegét jól mutatják a következő *statisztikák*,³⁴ melyek az internet 2009-beli állapotát írják le. 2009-ben kilencven billió (90 000 000 000 000) emailt küldtek az interneten keresztül, az emailek 81 %-a volt spam. 2009 decemberében 234 millió weboldal létezett, ebből 47 millió 2009-ben keletkezett. A .com domainek száma 81,8, a .net domainek száma 12,3, a .org domainek száma 7,8, míg az országcódokat megjelenítő top level domainek száma 76,3 millió volt 2009 októberében (emlékeztetőül: a .hu domainek száma félmillió körül van). 126 millió blog volt az interneten, évente 30 milliárd fotót töltenek fel a Facebookra, és 1 milliárd videót nyitnak meg naponta a youtube-on.

Thomas Hylland Eriksen szerint „zaklatott korunk információáramlata jó úton halad afelé, hogy kiiktassa a szüneteket, és ezzel azt kockáztatjuk, hogy az élet egy túlnépesedett pillanat hisztérikus sorozatává válik, mindenfajta „előtt”, és „után”, „itt” és „ott” nélkül”.³⁵ Eriksen szerint az információs kor *legfontosabb hiánycikke az információ hiánya*. Annak, hogy ilyen sok az információ, az a magyarázata, hogy az információ olyan termelési tényező, mely nem fogy el, nem lesz kevesebb, ha eladjuk. Amiért mégsem lehet végtelenül sokszor eladni valamit, az az eladhatatlanná válás, a célcsoport figyelmének megszűnése. Ezért az információs korban minden a köré szerveződik, hogy megszerezzék az emberek idejét. (Például a Metro(pol) újság üzleti modellje is azért lett olyan sikeres, mert rájöttek, hogy létezik egy nagyjából húsz perces időrés, amit az emberek reggel munkába menet nem feltétlenül hasznosítanak.)

³³ CASTELLS: i.m. (2002) 256. o.

³⁴ A statisztikák forrása: <http://royal.pingdom.com/2010/01/22/internet-2009-in-numbers/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)

³⁵ ERIKSEN: i.m. (2009) 13. o.

A problémafelvetés lényege, hogy folyamatos szűrőképességre van szükség annak megállapítására, hogy a rendelkezésre álló hatalmas mennyiségű információból pont a megfelelőt válasszuk ki (ha egyáltalán megtalálunk néhány lehetőséget). Ebből pedig egy *bizonytalanságérzet* is fakad: mi van, ha a kiválasztott információ téves, pontatlan, nem jó a forrás? Egy szakdolgozat megírásánál hogyan lehet megbizonyosodni arról, hogy az internetről nyert információ megbízható, honnan tudjuk, hogy nem egy dán tízéves tette fel viccből a blogjára azt a statisztikát, amire hivatkozunk? Eriksen megfogalmazza³⁶ azt a félelmét, hogy talán egyre kevesebben fogják azt érezni, hogy ez így nincs rendjén, hogy szűrőkre és útmutatókra lenne szükségünk; és egyre többen megszokják, hogy a világuk összefüggések nélküli információtöredékek felvillanásából áll. Az információs társadalom egyik paradoxona, hogy bár még soha nem állt rendelkezésre ennyi információ, az emberek talán kevésbé informáltak, mint korábban. Ennek egyik oka például a *csökkenő forráskritika*. Eriksen megemlíti,³⁷ hogy Bente Sollid informatikus 2000-ben úgy nyilatkozott, hogy az internetes újságírásnak annyira gyorsnak kell lennie, hogy nem jut idő a források ellenőrzésére, ezért ezt a műveletet az olvasóknak kéne elvégezniük. A gyorsaság miatt nincs idő a bonyolult összefüggések feltárására sem, a befogadók figyelméért folytatott versenyben mindig a rövidebb változat nyer a hosszabbal szemben. További tényező, hogy a hírek esetén már nem is annyira a társadalmi relevancia, hanem az érdekesség fontos.

Az interneten található információk összessége azért kereshető nehezen, mert *strukturálatlan, hiányzik belőle a sorrendiség és a hierarchia*.³⁸ Az internet ugyan egy minden eddiginél demokratikusabb médium, de pont ez a tulajdonsága okozza kaotikusságát. Ezen okokból kifolyólag nagy üzlet a keresőprogramok működtetése, a keresőoptimalizálás külön szolgáltatássá vált, a google találati lista előkelő helyei pedig üzletileg értékesé. Eriksen kiemeli, hogy az információk összefüggéstelensége átalakítja a gondolkodást is: „Korunk társadalmának információáradata olyan gondolkodásmódot alakít ki, mely egyre kevésbé hasonlít a lineáris, logikus gondolkodásra, mely olyannyira tipikus az ipari társadalomban, viszont annál inkább emlékeztet a kapkodó, asszociatív és költői gondolkodásmódra, mely a modern kor előtti társadalmakat jellemezte.”³⁹

Egy idő után, amikor egy új, *eredetileg nagyon hatékony technológiából túl sok lesz*, hatékonytalanság léphet fel. Például az email nagyon hasznos, gyors, távolságokra tekintet nélküli eszköz. Azonban egy adott mennyiség után már megzavarja a hatékony munkát. Ennek analógiájára Eriksen az autóvezetést hozza példaként. A sebesség a fejlődéssel folyamatosan csökken. Egy manhetteni autó átlagsebessége a forgalomban 11 km/h, egy washingtoni sofőr átlag 71 órát veszít évente a dugóban állás miatt. Eriksen ezt így írja le: „Az autóvezetés előnye nullára csökken, ha

³⁶ ERIKSEN: i.m. 35. o.

³⁷ ERIKSEN: i.m. 96. o.

³⁸ ERIKSEN: i.m. 144. o.

³⁹ ERIKSEN: i.m. 150. o.

az ember hamarabb ér célba biciklivel. A szabad információ-hozzáférés előnye nullára csökken, ha az átlagos felhasználó csak összezavarodik az információáradattól, és nem lesz jobban informált.”⁴⁰

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CASTELLS, Manuel: Az információ kora I. kötet: A hálózati társadalom kialakulása. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2005
- CASTELLS, Manuel: Az információ kora III. kötet: Az évezred vége. (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 2007
- CASTELLS, Manuel: Az Internet-galaxis: gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról. (Network TwentyOne, Budapest, 2002
- CSEPELI György: Az információs társadalom Magyarországon 2007-2010. 2006. In: http://www.csepli.hu/prezentaciok/csepli_infotars_mo_2007_2010.pdf (A kutatás ideje: 2010. 03. 14.)
- ERIKSEN, Thomas Hylland: A pillanat zsarnoksága. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2009
- GYENGE Zsolt: Digitális szakadék. 2009. In: http://ktnye.akti.hu/index.php/Digit%C3%A1lis_szakad%C3%A9k (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)
- LOSONCZ Alpár: A határok digitalizálódása. In: Buldózer – médiaelméleti antológia, 1997, 149. o. In: <http://mek.oszk.hu/00100/00140/00140.pdf> (A kutatás ideje: 2010.03.30.)
- MOLNÁR Szilárd: A digitális megosztottság értelmezési kerete. In: Információs Társadalom, 2002. 4. szám, 2002, 82-101. o. (2002a)
- MOLNÁR Szilárd: A digitális szakadék nemzetközi kutatásának eredményei. 2002. In: MTA Szociológiai Kutatóintézet, <http://www.socio.mta.hu/mszt/szeged/molnarsz.htm> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.) (2002b)
- PINTÉR Róbert: Konferencia-beszámoló: Digitális szakadék. 2002. In: <http://www.mtapti.hu/mszt/ittk/pinter.htm> (A kutatás ideje: 2009. 03. 14.)
- SZALAI Erzsébet: Az újkapitalizmus, és ami utána jöhet.... (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2006
- WEBSTER Frank: Theories of The Information Society: Network Society: Manuel Castells. Third Edition, Routledge, New York, 2006, 98-123. o.

⁴⁰ ERIKSEN: i.m. 220. o.

EGYÉB FORRÁSOK

- Információs Társadalom- és Trendkutató Központ – ITTK (2007), Magyar Információs Társadalom Jelentés 1998-2008 – Jelentés az elmúlt évtizedről. In: http://www.ittk.hu/web/docs/ITTK_MITJ_1998-2008.pdf (A kutatás ideje: 2010. 03. 14.)
- Információs Társadalom- és Trendkutató Központ – ITTK (2008), e-Befogadás Magyarországon, Éves Jelentés 2008, Fókuszban: az idősödők befogadásának problematikája. In: http://www.ittk.hu/web/docs/ebefogadas_eves_jelentes_2008.pdf (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)

További felhasznált weboldalak:

- <http://www.alexa.com/topsites/countries/HU> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)
- <http://einclusion.hu/2010-03-26/egymillio-magyar-a-facebook-on/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)
- <http://einclusion.hu/2007-09-14/rigai-nyilatkozat/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 29.)
- <http://www.facebookers.com> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)
- <http://hu.wikipedia.org/wiki/Index.hu> (A kutatás ideje: 2010. 03. 14.)
- <http://hu.wikipedia.org/wiki/Freemail> (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)
- http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Wikip_%C3_%A9dia (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)
- <http://hu.wikipedia.org/wiki/IWiW> (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)
- <http://index.hu/tech/net/internet/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 21.)
- <https://www.iwhois.com/oldest/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 21.)
- <http://mek.oszk.hu/html/tortenet.html> (A kutatás ideje: 2010. 03. 15.)
- <http://www.nic.hu/statisztika/domain-teljes.html> (A kutatás ideje: 2010. 03. 15.)
- <http://www.origo.hu/techbazis/internet/20071001-tizeves-a-freemail-1.html> (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)
- <http://royal.pingdom.com/2010/01/22/internet-2009-in-numbers/> (A kutatás ideje: 2010. 03. 28.)
- http://startlapszerkeszto.blogter.hu/284645/startlap_es_a_laphu_mozgalom (A kutatás ideje: 2010. 03. 13.)